

© Орловський О.Я.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
Чернівці

СОЦІАЛЬНО-СТРАХОВА ПРИРОДА ПЕНСІЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ НОВОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Із часу здобуття Україною незалежності почалося формування нового соціального законодавства, спроможного адекватно реагувати на зміни в соціально-політичному житті країни. Насамперед, це стосувалося проблеми пенсійного забезпечення громадян, адже радянська модель соціального забезпечення закріпила публічний характер соціально-забезпечувальних відносин, розподіл матеріальних благ та послуг з фондів суспільного споживання та соціально-аліментарний або безеквівалентний характер всіх пенсійних виплат. Безумовно, революційним кроком у даній сфері стало запровадження нової трирівневої системи пенсійного забезпечення Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 14 серпня 2003 року. Перший рівень – солідарна система, яка базується на принципі солідарності поколінь і стосується забезпечення пенсіями нинішнього покоління непрацездатних громадян. Сутністю такої системи є обов'язкове пенсійне страхування з метою компенсування застрахованим громадянам доходу від трудової діяльності, який вони втратили внаслідок непрацездатності через настання старості або інвалідності, а непрацездатні члени сімей померлих застрахованих осіб, які перебували на їх утриманні, внаслідок втрати годувальника. Другий рівень – накопичувальна система – ґрунтується на особистому страхуванні на випадок досягнення пенсійного віку, яке виконує роль додаткової гарантії забезпечення певного рівня життя пенсіонерів, що дозволяє їм мати гідний рівень достатку після припинення трудової діяльності. Третій рівень – недержавне пенсійне забезпечення – є додатковим добровільним видом пенсійного забезпечення громадян, які

бажають отримувати інвестиційний дохід від розміщення їх активів у недержавних пенсійних фондах. З того часу пройшло досить багато часу, але невирішених проблем стало не менше, навпаки, вони збільшилися, і навіть загострилися. Причин цьому можна знайти багато, зокрема не останню роль тут відіграє політичний фактор, постійне намагання загострити акцент на соціальних питаннях у політичній боротьбі. При цьому оминається увагою комплекс невирішених правових питань пенсійного забезпечення, зокрема, перегляд сутності солідарної системи, реальне впровадження накопичувальних начал страхування, створення професійних пенсійних систем, дієвість недержавних пенсійних фондів. Найбільше питань на сьогодні викликає проблема спроможності повного фінансування виплат з Пенсійного фонду, наповнення його бюджету. Для цього пропонуються різні шляхи. Найбільш жваву дискусію викликає питання підвищення пенсійного віку. Зауважимо, що підходити до вирішення всього кола перерахованих рівнем потрібно лише комплексним чином, із повним врахуванням не політичних, а соціальних та економічних передумов.

В цьому плані надзвичайно актуальним видається дослідження правової природи пенсійних правовідносин, їх особливостей, видів та перспектив розвитку в сучасних умовах. Саме на дослідженні сутності даного виду матеріального забезпечення буде зосереджена увага в даній роботі.

Стан наукової розробки теми. Питання пенсійних правовідносин як основного виду соціального забезпечення просто не могло опинитись поза увагою науковців. Тому не дивно, що практично всі видатні вчені науки права соціального забезпечення певним чином аналізували сутнісні характеристики пенсійних відносин, їх види та зміст. Серед вчених радянської доби потрібно відзначити В.С. Андрєєва [1], Ачаркана В.А. [2], О.Д. Зайкіна [3], Захарова М.Л. [4], Іванову Р.І. [5], Тарасову В.О. [6], Фогеля Я.М. [7] та інших.

На сучасному етапі проблеми пенсійних правовідносин досліджують вітчизняні науковці Андріїв В.М. [8], Болотіна Н.Б. [9, 10], Бойко М.Д. [11] Пилипенко П.Д. [12], Прилипко С.М. [13], Стаховська Н.М. [14], Сташків Б.І. [15, 16], Сирота І.М. [17, 18] та інші. Досить комплексно і глибоко питання пенсійного забезпечення і пенсійних правовідносин аналізуються в російській науці права соціального забезпечення. Вагомий внесок у розробку нової теорії пенсійних правовідносин роблять Гусов К.М. [19] Захаров М.Л. та Тучкова Е.Г. [20], Лушнікова М.В. та Лушніков А.М. [21], Мачульська Є.Є. [21] та інші вчені.

Не можна переоцінити значення праць вказаних науковців у розвиток вчення про пенсійні правовідносини, їх особливості. Проте дана проблема постійно буде викликати потребу у подальших розробках і дослідженнях, оскільки вона не може залишатись осторонь всього комплексу питань соціального забезпечення, які перебувають у постійній динаміці. Така вже специфіка соціально-забезпечувальних, і зокрема, пенсійних правовідносин: відображати стан матеріального забезпечення непрацездатних членів суспільства на конкретному етапі історичного розвитку. В свою чергу, українські реалії просто вимагають підвищеної уваги до питань пенсійного забезпечення, його вдосконалення, розвитку.

Мета статті полягає у дослідженні сутності пенсійних правовідносин в контексті їх соціально-страхової природи, визначення їх місця в умовах становлення нової моделі соціального забезпечення в Україні, аналізі сучасного стану пенсійного забезпечення та можливих перспектив його розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Динаміка розвитку пенсійної системи постійно обумовлює зміни у характері та умовах пенсійного забезпечення, його видах та особливостях. Тому не дивно, що правова природа пенсійних правовідносин також постійно зазнавала і продовжує зазнавати впливу насамперед економічних факторів. З огляду на це саме визначення поняття пенсійних правовідносин традиційно

залежало від особливостей функціонування пенсійної схеми у конкретний історичний період.

Вчені радянського періоду намагалися вивести поняття пенсійних правовідносин крізь призму існуючої державної моделі розподільчих соціально-забезпечувальних відносин. Так, О.Д. Зайкін вважав, що пенсійне правовідношення – це таке юридичне відношення, в якому одна сторона – що досягла певного віку, або непрацездатний громадянин за наявності окремих об'єктивних підстав пенсійної аліментації має безумовне право на отримання регулярної (періодичної) виплати соціально-аліментарного призначення (пенсії), а друга сторона – орган матеріального забезпечення – зобов'язана здійснювати таку виплату та вчиняти на користь пенсіонера інші дії, передбачені законом [3, с.28.]. Подібний підхід до розуміння даного поняття здійснив і В.С. Андрєєв, на думку якого пенсійне правовідношення – це юридичне відношення, в якому одна сторона – орган, що здійснює функції соціального забезпечення, - зобов'язана виплачувати пенсію, а друга сторона – громадянин чи його сім'я – виконувати передбачені законом вимоги, що пред'являються до пенсіонера, та отримувати пенсію [23, с.121]. Наближене визначення пропонує і Т.М. Кузьміна, яка розуміє пенсійне правовідношення як таке, що виникає за волевиявленням громадянина та основі рішення органу спеціальної компетенції, юридичне відношення, в якому один суб'єкт – правоздатний громадянин або сім'я – має право на отримання регулярних виплат соціально-аліментарного характеру та зобов'язана виконувати вимоги, що пред'являються законом до пенсіонера, а другий – забезпечувальний суб'єкт – зобов'язаний сплачувати йому пенсію певного виду та у визначеному розмірі [25, с.106]. Наведені визначення пенсійних правовідносин є однотипними за своєю природою, і підкреслюють публічний характер соціально-забезпечувальних відносин, розподіл матеріальних благ та послуг з фондів суспільного споживання та соціально-аліментарний або безеквівалентний характер таких відносин. Інакше і бути не могло, оскільки в радянський період склалась державна

патерналістично-егалітарна модель соціального забезпечення [21, с.10]. У цій моделі державі відводилась ключова роль у вирішенні соціально-економічних проблем всіх соціальних груп на зрівнювальній основі. Така ситуація тривала досить довго, і тому не було необхідності вносити якісь корективи у розуміння сутності розподільчих публічних пенсійних правовідносин. Зі зміною суспільно-політичного устрою змінились і підходи до розуміння соціально-забезпечувальних, і, зокрема, пенсійних правовідносин. Період становлення нового законодавства про пенсійне забезпечення України характеризувався неоднозначністю, суперечливістю та неузгодженістю цілого комплексу правових норм, існувала, по суті, єдина державна пенсійна система.

В окремих випадках визначення поняття пенсійних правовідносин науковці давали через поняття пенсії як їх основного об'єкта. Зокрема, К.М. Гусов визначає пенсійне правовідношення як врегульоване нормами права соціального забезпечення відношення громадянина (сім'ї) з органом соціального забезпечення, яке виникає на основі рішення комісії з призначення пенсій, за яким громадянин (сім'я) має право регулярно у визначені строки отримувати призначену пенсію у встановленому розмірі, а орган відповідно зобов'язаний її виплачувати [19, с.78]. Вважаємо, що таке розуміння пенсійних правовідносин звужує їх характер, і не в повній мірі розкриває їх особливості. Крім того, на сьогодні змінились правові умови та порядок самого призначення пенсії, а, отже, і природа пенсійних правовідносин.

Від моменту проголошення незалежності України усвідомлювалась потреба оновлення пенсійного законодавства, проведення докорінної пенсійної реформи. Пенсійне законодавство оновлювалось, зазнавало змін та доповнень, змінювались і підходи до поняття пенсійних правовідносин. Вперше до його розкриття почали використовувати категорію «пенсійні ризики». Вагому роботу в цьому напрямі провела С.М. Сивак, яка наголошує, що пенсійне правовідношення – це передбачене пенсійним

законодавством суспільне відношення майнового характеру щодо розподілу спеціальних фондів соціального забезпечення, яке виникає між непрацездатною особою і відповідним компетентним органом при настанні пенсійних ризиків: старості, інвалідності, втрати годувальника та виражається у праві особи вимагати виплати пенсії та обов'язку відповідного органу виплачувати її [26, с.44]. Таке розуміння пенсійних правовідносин є досить вдалим, підкреслює цілий ряд їх особливостей та ознак, майнову основу формування. Проте воно дещо неповно відображає мету та спрямованість пенсійних правовідносин. Аналізуючи наведене визначення, Н.М. Стаховська абсолютно справедливо вказала, що «...розподіл спеціальних фондів соціального забезпечення насправді є метою відповідних правовідносин в галузі фінансового права, або це було б в значній мірі справедливим по відношенню до всієї системи правовідносин з пенсійного страхування, яка включає правовідносини по створенню відповідних страхових фондів та правовідносини по їх перерозподілу між застрахованими особами. А якщо говорити про пенсійні правовідносини як складову системи соціально-забезпечувальних відносин (і до яких відносяться лише правовідносини по забезпеченню за рахунок пенсійного страхування), то їх основна мета полягає у наданні відповідного пенсійного забезпечення престарілим та непрацездатним громадянам у визначених законом або договором випадках» [14, с.105]. Дозволимо собі розширити дану думку і зазначити, що в умовах функціонування сучасної системи пенсійного страхування роль і призначення пенсійних правовідносин прямо обумовлена самою природою соціального страхування: розподілі пенсійних ризиків між всіма його суб'єктами, накопиченні пенсійного капіталу, і при настанні вказаних ризиків – повного та своєчасного фінансування пенсійних виплат. Для вирішення таких завдань і існують конкретні види пенсійних правовідносин. В подальшому ми спробуємо розкрити сутнісні особливості пенсійних правовідносин саме в сучасних умовах.

Безумовно, велика заслуга у розробці теорії правовідносин у сфері соціального забезпечення, зокрема і пенсійних, належить Н.М. Стаховській. По суті її робота стала першим ґрунтовним дослідженням місця пенсійних правовідносин в системі соціально-забезпечувальних відносин в цілому. Автор пропонує розглядати пенсійні правовідносини як тривалі майнові правовідносини, що виникають з приводу надання престарілим та непрацездатним категорія громадян (сім'ям) у визначених законом страхових або інших випадках пенсійного забезпечення відповідними державними та недержавними органами за рахунок суспільних цільових (страхових) фондів [14, с.105]. Наведене визначення відображає сутнісні ознаки та особливості пенсійних правовідносин з точки зору їх суб'єктного складу, джерел формування. Разом з тим сучасна соціально-економічна ситуація та правова дійсність диктують потребу в подальшому аналізі юридичної природи пенсійних правовідносин в контексті становлення принципово нових засад пенсіонування.

Досліджуючи поняття правовідносин соціального забезпечення, П.Д. Пилипенко підкреслює їх складну структуру, наявність взаємопов'язаних окремих видів суспільних відносин, які в комплексі і утворюють цілісну будову даних правовідносин [12,с.127]. Автор вказує, що до структури правовідносин соціального забезпечення входять соціально-забезпечувальні (матеріальні), соціально-страхові та процедурні правовідносини [12, с.129]. Правовідносини соціального забезпечення визначаються П.Д. Пилипенком як врегульовані нормами однойменної галузі суспільні відносини, що існують у сфері соціального забезпечення осіб, які зазнали соціального ризику (соціально-забезпечувальні відносини), а також пов'язані з ними процедурні та соціально-страхові відносини [12, с.129]. Варто підтримати позицію даного науковця про те. Що характеризуючи правовідносини у сфері соціального забезпечення та визначаючи їх як самостійний вид правових відносин, необхідно брати до уваги увесь комплекс суспільних відносин, які становлять предмет права соціального забезпечення. Відповідно і пенсійні

правовідносини П.Д. Пилипенко розглядає в контексті їх подвійної природи: як соціально-забезпечувальні та соціально-страхові правовідносини [12, с.131, с.156].

Наведений вище аналіз підходів до розуміння поняття пенсійних правовідносин дає всі підстави стверджувати, що це поняття є багатограним та складним, залежить від низки факторів як правового, так і соціально-економічного типу. Тому видається за доцільне виведення поняття пенсійних правовідносин крізь призму їх сучасних властивостей та характерних ознак, які дадуть змогу виявити роль та місце правовідносин по пенсійному забезпеченню в механізмі соціального захисту громадян.

Радянська модель пенсійного забезпечення в основу свого функціонування завжди ставила такі критерії: 1) основна підстава призначення та виплати пенсій – старість або (та) стійка тривала непрацездатність; джерелом забезпечення виступає державна скарбниця або спеціальні фонди, створювані державою, чи за її сприянням; 3) в більшості випадків забезпечення пов'язане з колишньою службою, трудовою чи іншою діяльністю [23, с.21]. Крім цього, пенсійне забезпечення надавалось у грошовій формі, яка є найбільш універсальною для задоволення різноманітних потреб громадян. Продовжують зберігати свою актуальність і такі риси, як періодичність, тривалість, в більшості випадках довічність, пенсійного забезпечення, і, відповідно, пенсійних правовідносин. Не дивлячись на зміну нормативного підґрунтя регулювання пенсійних правовідносин, вони зберігають свій триваючий характер, і в більшості випадків не обмежуються у часі. Насамперед, мова йде про правовідносини щодо пенсійного забезпечення за віком. Також свою особливість мають правовідносини що до пенсійного забезпечення в разі втрати годувальника неповнолітніх дітей. Згідно ст.38 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»[24, ст.376] пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається на весь період, протягом якого член сім'ї померлого годувальника вважається непрацездатним, а членам сім'ї, які

досягли пенсійного віку - довічно. Ч.2 ст. 36 Закону визначає, що непрацездатними членами сім'ї вважаються діти (у тому числі діти, які народилися до спливу 10 місяців з дня смерті годувальника) померлого годувальника, які не досягли 18 років або старші цього віку, якщо вони стали інвалідами до досягнення 18 років. Діти, які навчаються за денною формою навчання у загальноосвітніх навчальних закладах системи загальної середньої освіти, а також професійно-технічних, вищих навчальних закладах, - до закінчення такими дітьми навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років, та діти-сироти - до досягнення ними 23 років незалежно від того, навчаються вони чи ні. Як вірно наголошу Н.М. Стаховська, регулярна щомісячна виплата пенсії не тягне щоразу зупинення, припинення та відновлення пенсійних правовідносин, і саме в цьому проявляється їх тривалий характер [14, С.100].

Варто наголосити, що ознаки пенсійних правовідносин радянської епохи не могли не зазнати впливу самої розподільчої системи пенсійного забезпечення СРСР. Так, О.Д. Зайкін виділив наступні основні риси (ознаки) пенсійних правовідносин як відносин по розподілу фондів суспільного споживання: 1) індивідуальний характер правовідносин; 2) соціально-аліментарний; 3) триваючий; 4) характер фаміліризації [3,с.20-27]. Серед перерахованих ознак на сьогодні найбільшу дискусію викликає соціально-аліментарний характер пенсійних правовідносин.

Питання аліментарності пенсійного забезпечення було предметом багатьох наукових праць, вчені по-різному тлумачили його. Зокрема, аліментарний характер зобов'язань у пенсійних правовідносинах підкреслювали В.С. Андрєєв, К.С. Батигін, О.Д. Зайкін, В.А. Тарасова. Найбільш глибоко дане питання проаналізоване Р.І. Івановою, яка зазначала, що право громадянина на отримання конкретного виду соціального забезпечення і надання його органом матеріального забезпечення на умовах, встановлених законом, - це основна схема поведінки учасників соціально-

забезпечувальних правовідносин [27, с.35-36]. Соціальною аліментарністю автор називає спосіб надання державою чи за її дорученням громадськими організаціями всіх видів соціального забезпечення і обслуговування на справедливій основі безоплатно, без еквівалентно з врахуванням зв'язку з працею, але не в порядку дій у відповідь за нову зустрічну працю, в об'ємі нормального рівня життя, що склався на даному етапі розвитку радянського суспільства, без застосування договірних начал з фонду соціального забезпечення [27, с.35-36]. Розвиваючи цю думку, Є.Є. Мачульська вказує. Що в даний час у зв'язку зі зміною фінансування, покладенням на найманих працівників і деякі інші категорії громадян обов'язку по сплаті страхових внесків, можливістю використання договірної форми при реалізації прав характер соціальної аліментації змінився [22, с.21]. Автор визначає останню як спосіб надання матеріального забезпечення і послуг за рахунок централізованих позабюджетних фондів соціального призначення або частини бюджетних коштів безоплатно для отримувача; безеквівалентно, але нормовано з врахуванням страхового стажу, або оплатно-нееквівалентно і, як правило, на не договірній основі [22, 23]. А.Є. Пашерстнік під аліментраністю розуміє обов'язкове матеріальне забезпечення громадян, яке не вимагає взаємності, і підкреслює, що пенсії і допомоги є аліментарними випалами [28, с.141]. Т.М. Кузьміна стверджує, що в основу пенсії закладені соціально-аліментарні засади, тобто за певних умов держава бере на себе обов'язок забезпечити громадянина відповідною пенсією, є не обумовлюючи її виплату взаємним обов'язком з боку громадянина [29, с.31]. В.А. Ачаркан, на противагу даній позиції наголошував, що коріння пенсійного забезпечення виходять з трудових відносин, оскільки право на пенсію виникає не лише за умов старості або інвалідності самих по собі, а на підставі цих юридичних фактів у поєднанні з працею, з колишньою суспільно-корисною діяльністю особи [2, с.57-58].

Таким чином, практично всі автори розуміють аліментарність в якості способу матеріального забезпечення переважно на безеквівалентній основі,

без попереднього та подальшого відшкодування сплачених коштів або наданих пільг чи послуг. Соціально-аліментарними можна було до недавнього часу вважати правовідносини по призначенню та виплаті соціальних пенсій. Однак Законом України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам» від 18 травня 2004 року [30, ст.1579] соціальні пенсії ввійшли до системи державних соціальних допомог, що фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету. В цьому контексті має рацію С.М. Сивак, яка вважає, що соціальну аліментарність слід розглядати лише як ознаку окремих видів пенсійних правовідносин. На її думку, соціальна аліментарність означає, що суб'єктами права на певне матеріальне благо є лише непрацездатні особи (неспроможна утримати себе особа, що в силу об'єктивно зумовлених факторів втратила або ще не набула права на працю, матеріально забезпечується за рахунок спеціальних фондів); що це забезпечення безоплатне і без еквівалентне (проводиться не у порядку відповіді на певну живу роботу)[26, с.43]. Схожої думки дотримується і Н.М. Стаховська, стверджуючи, що «шляхом реформування пенсійної системи передбачається введення нових пенсійних інститутів, що також матимуть значення для теорії аліментарності пенсійного забезпечення», і наголошує, що це «звужує простір соціальної аліментарності у пенсійному забезпеченні»[14, с.95]. Можемо лише ще раз підкреслити, що сучасна структура пенсійної системи України побудована на принципах поєднання розподільчого та накопичувального джерела формування коштів на фінансування та виплату пенсій, що практично позбавляє їх аліментарного характеру.

Стосовно такої особливості, як фаміліризація, підкреслимо, що пенсійні правовідносини виникають з приводу надання певного грошового забезпечення конкретній фізичній особі (за винятком пенсії в разі втрати годувальника) внаслідок її волевиявленні за умови наявності спеціальної правоздатності. Вважаємо за доцільне при цьому підтримати позицію П.Д. Пилипенка, який називає цю особливість персоніфікацією

(індивідуалізацією). Дійсно, дана особливість пенсійних правовідносин виражається у тому, що розмір пенсії зумовлюється періодом трудової діяльності особи, сплатою страхових внесків, розміром середнього заробітку, кількістю утриманців тощо.

Характерною особливістю пенсійних правовідносин є те, що вони не можуть існувати поза сферою правового регулювання. Іншими словами, вони виникають тільки при наявності відповідних норм пенсійного законодавства, і носять, таким чином, владно-імперативний характер. Сучасна пенсійна система України характеризується надзвичайно розгалуженою кількістю нормативних актів, як спеціального галузевого характеру, так і комплексного міжгалузевого. Це переобтяжує механізм пенсійного забезпечення, створює колізії, невизначеність та прогалини у пенсійному забезпеченні. Не дивно, що останнім часом все більше розмов точиться навколо розробки Соціального кодексу України, який би уніфікував би багаточисельні норми щодо призначення, нарахування та виплати пенсій. Щодо імперативності пенсійних правовідносин, то вона зумовлюється максимальною регламентацією прав та обов'язків сторін, підстав їх виникнення, зміни та припинення.

Досліджуючи особливості пенсійних правовідносин не можна не зазначити ті з них, які обумовлюються підставами виникнення, зміни, припинення, а також суб'єктним складом та змістом цих правовідносин. Юридичний склад як підстави виникнення пенсійних правовідносин має свою внутрішньо узгоджену складну структуру. До неї входить комплекс юридичних фактів, які набувають значимості лише при їх комплексному застосуванню. Н.М. Стаховська пропонує у юридичному складі виділяти дві частини юридичних фактів: перша частина обумовлює ініціативу суб'єкта (громадянина) на призначення йому пенсії, тобто породжує пенсійну правоздатність особи, що є необхідною умовою для реалізації її суб'єктивного права на пенсійне забезпечення; другу частину юридичного складу утворюють юридичні факти, що спрямовані безпосередньо на

реалізацію суб'єктивного права особи на пенсійне забезпечення [14, с.106]. В якості найбільш універсальних юридичний фактів, властивих для пенсійних правовідносин, можна назвати волевиявлення громадянина на призначення пенсійного забезпечення, рішення компетентного органу про призначення пенсійний вік особи, страховий стаж, втрата годувальника, інвалідність тощо. При цьому абсолютно об'єктивними фактами, тобто такими, які не залежать від волі самого суб'єкта правовідносин, вважаються соціальні ризики та стать особи. Законодавче визначення понять «страховий ризик» та «страховий випадок» закріплює ст. 11 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування [31, ст.121]. Страховим ризиком є обставини, внаслідок яких громадяни та/або члени їх сімей можуть втратити тимчасово або назавжди засоби до існування і потребують матеріальної підтримки або соціальних послуг за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням. Страховий випадок - подія, з настанням якої виникає право застрахованої особи на отримання матеріального забезпечення або соціальних послуг, передбачених законами України з окремих видів загальнообов'язкового державного соціального страхування. Отже, саме настання страхового випадку слугує законодавчою підставою для виникнення пенсійних правовідносин у всі трьох рівнях пенсійної системи України.

В якості об'єкта пенсійних правовідносин виступає пенсія як грошова форма пенсійного забезпечення. До прийняття законодавчих актів про пенсійне страхування не існувало легального визначення поняття пенсії. В науці права соціального забезпечення також відсутній єдиний підхід до визначення такого поняття. Представники радянської науки права соціального забезпечення визначали пенсію як щомісячні виплати за рахунок коштів держави та колгоспів, що акумулюються у відповідних фондах суспільного споживання і надаються за вислугу років, по інвалідності, у разі старості, втрати годувальника, які обумовлюються

певною тривалістю суспільної корисної діяльності, в розмірах, що залежать від минулого заробітку працюючого [32, с.40]. Такого підходу до визначення поняття пенсії дотримуються В.А. Ачаркан [2, с.13], М.Л. Захаров [4, с.5].

Грунтовне дослідження правової природи пенсії провів В.С. Андрєєв, який писав, що “від всіх інших платежів пенсії потрібно відрізняти за трьома ознаками. Це платежі: 1) за віком і при непрацездатності, які призначаються, коли особа звільняється від обов’язку працювати, або не може працювати за станом здоров’я, або коли член сім’ї втратив годувальника і одержує платіж на утримання, що має аліментарний характер; 2) з державної скарбниці або спеціальних фондів, створених державою або за її сприяння; 3) за минулу службу чи іншу діяльність”. Пенсію В.С. Андрєєв визначає як щомісячні виплати з фондів для непрацездатних, що призначаються в розмірах, співвіднесених із минулим заробітком, особам, які впродовж встановленого строку займалися суспільно-корисною діяльністю і досягли пенсійного віку та іншим категоріям громадян [23, с.19]. Дана позиція знаходить повну підтримку у І.М. Сироти. [17, с.147]. С.М. Сивак при визначенні поняття пенсії використовує категорію “пенсійні ризики”, наводячи основні з них. На її думку, пенсія — це передбачене законом чи договором систематичне матеріальне забезпечення непрацездатних за рахунок спеціальних пенсійних фондів у зв’язку із настанням таких пенсійних ризиків, як старість, інвалідність, втрата годувальника у розмірі, пропорційному їх трудовому стажу [26, с.13]. На щомісячний довгостроковий характер пенсії, а також на джерела її виплати вказують Є.Є. Мачульська [22, с.62], та К.М. Гусов [19, с.118]. Питання визначення поняття пенсії та її ознак досліджується також і С. Прилипком, який розглядає його в контексті загальної проблеми реалізації громадянами права на пенсійне забезпечення [13, с.45].

В останні роки у наукових дослідженнях з права соціального забезпечення окреслилась тенденція диференційованого підходу до визначення пенсії. Зокрема, Ю. Васильєва виділяє пенсії з державного

пенсійного страхування і державні соціальні пенсії [33, с.24]. Б.Сташків, визначаючи поняття пенсії, вказує на джерела її виплати, тобто на спеціально створені пенсійні фонди, використання коштів яких можливе на умовах, передбачених нормативними актами і договорами [15, с.91]. слід погодитись із думкою Н.М. Стаховської, яка вважає, що практично всі визначення пенсії побудовані у вигляді простого переліку основних рис, ознак пенсії як грошової форми пенсійного забезпечення, навіть із переліком видів пенсій. встановлених законодавством. Автор визначає пенсію як диференційовану грошову форму утримання престарілих та непрацездатних громадян у встановлених законодавством випадках за рахунок суспільства [14, с.102]. Проте і це визначення не враховує сучасного механізму пенсійного забезпечення, джерела формування та виплати пенсій.

Легальне визначення поняття пенсії вперше закріпив “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”, відповідно до якого пенсія – це щомісячна пенсійна виплата в солідарній системі загальнообов’язкового державного пенсійного страхування, яку отримує застрахована особа в разі досягнення нею передбаченого законом пенсійного віку або визнання її інвалідом, або отримують члени її сім’ї у випадках, визначених законом [24, ст.1]. Пенсійні виплати при цьому визначаються як грошові виплати в системі загальнообов’язкового державного пенсійного страхування, що здійснюються у вигляді пенсії, довічної пенсії або одноразової виплати [24, ст.1]. За рахунок коштів Накопичувального фонду застрахована особа має право на отримання довічної пенсії або одноразової виплати, облікованих на її накопичувальному пенсійному рахунку [24, ст.54]. Закон України “Про недержавне пенсійне забезпечення” містить визначення поняття пенсії на встановлений строк, під якою слід розуміти пенсійні виплати, що здійснюються періодично протягом визначеного строку у порядку та у випадках, визначених законом [34, ст.1].

Аналізуючи особливості даних видів пенсій, можна виділити їх наступні характерні риси: пенсія - це платіж, що провадиться державою у

грошовому вираженні; вказані платежі здійснюються регулярно, тобто періодично у встановлені законом строки; кошти на виплату пенсії виділяються із спеціально створених для цього джерел (страхових фондів, держбюджету); розмір щомісячної пенсії залежить від тривалості страхового стажу і величини заробітку, з якого сплачуються внески; пенсія призначається лише тоді, коли настає передбачений законом страховий випадок (досягнення певного віку, інвалідність, смерть годувальника); участь громадян у створенні страхових фондів, з яких виплачуються пенсії; коло осіб, які мають право на пенсію, точно окреслене в законі і розширеному тлумаченню не підлягає (до нього належать непрацездатні громадяни, а також іноземці та особи без громадянства, котрі на законних підставах проживають на території України; умови, за яких виникає суб'єктивне право на відповідний вид пенсійного забезпечення, чітко перелічені в законі); метою призначення пенсії є звільнення особи від обов'язкової суспільно корисної діяльності шляхом надання матеріального забезпечення, яке може замінити основні джерела засобів до існування; порядок призначення та виплат пенсій регламентується нормативними актами найвищої юридичної сили – законами (відповідно до статті 92 Конституції України виключно законами визначаються основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення).

Поняття “пенсія” повинно враховувати вищевказані ознаки, а також вказувати на пенсійні ризики як основний фактор настання пенсійної непрацездатності. Пенсійні ризики – це визначені законодавством юридичні факти-події, внаслідок яких особа втрачає працездатність і засоби до існування та потребує матеріального забезпечення з боку держави. Пенсійними ризиками є старість, втрата годувальника, інвалідність. Саме пенсійні ризики є правовою підставою виникнення права особи на пенсійне забезпечення і є основою реалізації пенсійних прав.

Таким чином, пенсія – це залежна від тривалості страхового стажу і величини заробітку, з якого сплачуються страхові внески, щомісячна

грошова виплата особі у випадках настання пенсійних ризиків із спеціально створених для цього фондів за умов і в порядку, які передбачені законодавством чи договором.

Особливість суб'єктного складу пенсійних правовідносин полягає в тому, що з одного боку суб'єктом виступає окрема фізична особа (громадянин України, іноземці та особи без громадянства, що проживають на території України, на умовах та в порядку, визначеному чинним законодавством та міждержавними угодами) або в деяких випадках сім'я, що набула пенсійну правоздатність.

Досить розповсюдженого характеру в останній час набули нетипові форми зайнятості (особи, які забезпечують себе роботою самостійно, надомники, особи, які виконують роботи за цивільно-правовими договорами). Це зумовлює необхідність законодавчого гарантування здійсненні ними права на соціальне страхування. В цьому питанні законодавство України виробило досить чітку модель. Стаття 11 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 року [24, ст.376] серед осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню закріплює громадян України, іноземців (якщо інше не встановлено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України) та осіб без громадянства, які працюють на підприємствах, в установах, організаціях, створених відповідно до законодавства України, незалежно від форми власності, виду діяльності та господарювання, у філіях, представництвах, відділеннях та інших відокремлених підрозділах цих підприємств та організацій, в об'єднаннях громадян, у фізичних осіб - суб'єктів підприємницької діяльності та інших осіб (включаючи юридичних та фізичних осіб - суб'єктів підприємницької діяльності, які обрали особливий спосіб оподаткування (фіксований податок, єдиний податок, фіксований сільськогосподарський податок) на умовах

трудового договору (контракту) або працюють на інших умовах, передбачених законодавством, або виконують роботи на зазначених підприємствах, в установах, організаціях чи у фізичних осіб за договорами цивільно-правового характеру; членів колективних та орендних підприємств, сільськогосподарських кооперативів, у тому числі тих, які обрали особливий спосіб оподаткування (фіксований податок, єдиний податок, фіксований сільськогосподарський податок); фізичних осіб - суб'єктів підприємницької діяльності, у тому числі ті, які обрали особливий спосіб оподаткування та члени сімей зазначених фізичних осіб, які беруть участь у провадженні ними підприємницької діяльності; осіб, які забезпечують себе роботою самостійно - займаються адвокатською, нотаріальною, творчою та іншою діяльністю, пов'язаною з отриманням доходу безпосередньо від цієї діяльності; осіб, які відповідно до законів отримують допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; осіб, які отримують допомогу по тимчасовій непрацездатності і т.д.

Крім того, законодавець ввів систему добровільної участі у пенсійному страхуванні для окремих категорій осіб. Відповідно до ст.12 Закону особи, які досягли 16-річного віку та не належать до кола осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню відповідно до статті 11 цього Закону, у тому числі іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають або працюють на території України, громадяни України, які постійно проживають або працюють за межами України, якщо інше не встановлено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, мають право на добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Таким чином, можна говорити про розширення кола осіб, які

потребують соціального забезпечення, і про законодавче розширення можливостей його надання.

Залежно від рівня пенсійної системи визначається правовий статус іншого суб'єкта пенсійних правовідносин. Так, у солідарній системі таким суб'єктом є Пенсійний фонд України, повноваження якого останнім часом істотно змінилися. Мова йде, насамперед, про покладення на даний орган обов'язку по справлянню єдиного соціального внеску. Згідно ст.58 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [24, ст.376] Пенсійний фонд є органом, який здійснює керівництво та управління солідарною системою, провадить збір, акумуляцію та облік страхових внесків, призначає пенсії та підготовляє документи для її виплати, забезпечує своєчасне і в повному обсязі фінансування та виплату пенсій, допомоги на поховання, здійснює контроль за цільовим використанням коштів Пенсійного фонду, вирішує питання, пов'язані з веденням обліку пенсійних активів застрахованих осіб на накопичувальних пенсійних рахунках, здійснює адміністративне управління Накопичувальним фондом та інші функції, передбачені цим Законом і статутом Пенсійного фонду. Джерелами формування коштів Пенсійного фонду є надходження від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, що спрямовуються на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, у розмірах, визначених законом, крім частини страхових внесків, що спрямовується до накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та інші джерела, передбачені законом [24, ст.72]. Відповідно у накопичувальній системі іншим суб'єктом виступає Накопичувальний фонд, який утворюється Пенсійним фондом як цільовий позабюджетний фонд.

У системі недержавного пенсійного забезпечення суб'єктами пенсійних правовідносин є учасники, тобто, фізичні особи, на користь яких

сплачуються пенсійні внески (громадяни України, іноземці, особи без громадянства). Здійснюється недержавне пенсійне забезпечення недержавними пенсійними фондами, страховими організаціями або банківськими установами, які і є іншими суб'єктами [34, ст.2].

Зміст пенсійних правовідносин характеризується чітким взаємозв'язком між суб'єктивним правом уповноваженої сторони (фізичної особи, громадянина, який претендує на певний вид пенсійного забезпечення), та кореспондуючим обов'язком іншої, зобов'язаної сторони (органу, який правомочний призначати певний вид пенсійного забезпечення). При цьому уповноважена сторона на має рівноцінного обов'язку, а зобов'язана – права по відношенню до іншої сторони [14, с.101]. Загальна модель змісту пенсійних правовідносин виглядає наступним чином: суб'єктивному праву особи на отримання певного виду пенсії відповідає зустрічний обов'язок компетентного органу надати таку пенсію на умовах, визначених законом чи договором.

Враховуючи таку специфіку змісту пенсійних правовідносин можна виділити деякі ознаки суб'єктивного права на отримання пенсії. Насамперед, пенсійні правовідносини реалізуються з метою задоволення інтересів конкретного громадянина (або сім'ї) в отриманні певної грошової виплати. Іншими словами, відбувається задоволення інтересів саме уповноваженої сторони. Варто зазначити лише, що реалізація такого права можлива при настанні певного страхового випадку. Крім того, виникнення суб'єктивних прав у сфері пенсійного забезпечення можливе на підставі відповідних норм права пенсійного забезпечення, а також договору, яким визначаються умови та порядок здійснення пенсійних виплат. При цьому, якщо раніше мова йшла про виключно законодавче домінування у питанні встановлення прав та обов'язків учасників пенсійних правовідносин, то із запровадженням нових рівнів пенсійної системи, зокрема, накопичувальної, можна говорити про значне розширення кола договірної регулювання таких відносин.

Особливі гострі дискусії викликає останнім часом питання початку функціонування накопичувальної пенсійної системи. З моменту її запровадження почнуть діяти правила щодо призначення та виплати довічних пенсій та одноразової виплати. Відповідно до ч.2 ст.54 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [24, ст.376] виплата довічної пенсії здійснюється у строки і в порядку, що визначені договором страхування довічної пенсії. Договір страхування довічної пенсії укладається між застрахованою особою та страховою організацією після досягнення застрахованою особою пенсійного віку.

Договірний характер встановлення суб'єктивних прав та обов'язків притаманний і недержавному пенсійному забезпеченню. Згідно ст.55 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» [34, ст.372] пенсійний контракт є договором між пенсійним фондом та його вкладником, який укладається від імені пенсійного фонду його адміністратором та згідно з яким здійснюється недержавне пенсійне забезпечення учасника або декількох учасників фонду за рахунок пенсійних внесків такого вкладника. Стаття 59 Закону закріплює положення, що умови та порядок недержавного пенсійного забезпечення, що здійснюється пенсійними фондами, визначаються пенсійними схемами, які розробляються з дотриманням вимог цього Закону та інших нормативно-правових актів з питань недержавного пенсійного забезпечення [34, ст.372]. Таким чином, характерною рисою та одночасно потенційним напрямом розвитку пенсійних правовідносин, є розширення договірних начал встановлення прав та обов'язків на даних рівнях пенсійної системи.

Суб'єктивне право здатне також індивідуалізувати та конкретизувати об'єктивне пенсійне право. Воно наповнює його конкретикою відповідно до індивідуально визначеного суб'єкта пенсійних правовідносин. Тим самим відбувається практичне пристосування об'єктивних норм до конкретних,

індивідуальних пенсійних правовідносин. Крім цього, існування суб'єктивного права на пенсію неможливе поза пенсійними правовідносинами, оскільки воно не буде реалізоване.

Слід згадати і таку ознаку суб'єктивного права на пенсію, як забезпеченість заходами державного примусу в разі його порушення, а також те, що правомочна особа може використовувати таке право на свій розсуд.

Змістом права на пенсійне забезпечення є традиційні три складові елементи. По-перше, це право на свої дії, яке спрямоване на використання корисних властивостей відповідного виду пенсійного забезпечення. По-друге, це право на чужі дії, яке означає можливість вимоги відповідної поведінки від правозобов'язаної особи, тобто вчинення на її користь відповідних юридичних дій чи прийняття певних юридичних рішень. По-третє, це право на примусове виконання обов'язку, що означає можливість уповноваженої особи звернутись за захистом свого порушеного права у сфері пенсійного забезпечення [16, с.282].

Не може існувати суб'єктивне право на конкретний вид пенсійного забезпечення без відповідного суб'єктивного юридичного обов'язку. Останньому також притаманні характерні риси: виникає на підставі законодавчих норм про пенсійне забезпечення, а також умов відповідних договорів; встановлюється в інтересах уповноваженої особи, тобто пенсіонера; зобов'язана сторона (органи Пенсійного фонду, страхові організації) позбавлені можливості вибору щодо виконання обов'язку; забезпечується і гарантується державою.

На нашу думку, потрібно погодитися із Б.І. Сташківим, який до змісту соціально-забезпечувальних правовідносин включає три елементи: 1) суб'єктивні права у сфері соціального забезпечення; 2) суб'єктивні юридичні обов'язки учасників правових відносин у сфері соціального забезпечення; 3) реальні дії (поведінка, вчинки) суб'єктів цих правовідносин при реалізації належних їм прав і дотриманні покладених на них обов'язків [16, С.280]. вважаємо, така структура цілком притаманна і змісту пенсійних

правовідносин. В цілому змістом пенсійних правовідносин можна назвати сукупність конкретних суб'єктивних прав та обов'язків, а також реальних дій їх суб'єктів, що визначаються законом чи договором.

Не можна оминати увагою і ще одну особливість пенсійних правовідносин. Практично всім видам пенсійних правовідносин передують процедурні правовідносини по призначенню конкретних видів пенсій. Їх головною метою є встановлення юридичних фактів, що є необхідними для функціонування пенсійних правовідносин. тому можна сміливо називати процедурні правовідносини суміжними або допоміжними щодо пенсійних.

Виходячи із проаналізованих особливостей сучасних пенсійних правовідносин, які існують у нинішній моделі пенсійного забезпечення та будуть функціонувати за умов запровадження накопичувальної системи і розширення сфери недержавного пенсійного забезпечення, а також беручи до уваги всі існуючі дефініції даного поняття, можна запропонувати наступне визначення.

Пенсійні правовідносини – це врегульовані нормами права соціального забезпечення майнові відносини, які виникають при настанні страхових або інших визначених законом випадків для матеріального забезпечення громадян (або членів їх сімей) на умовах, визначених законом або договором, за рахунок спеціальних страхових фондів.

Надзвичайно важливою особливістю сучасних пенсійних правовідносин є чітке набуття ними соціально-страхової природи. Мова йде про позбавлення їх лише суто розподільчого характеру, введення страхових, накопичувальних начал у механізм пенсійного забезпечення, а, отже, і в механізм реалізації права на пенсію. Колишня радянська державна розподільча модель пенсійних правовідносин відійшла в минуле, однак величезні труднощі виникають при втіленні нової моделі регулювання правовідносин у сфері пенсійного забезпечення. Пенсійна реформа в Україні триває, викликаючи дискусії та суперечки, але не викликає сумніву потреба запровадження такого механізму пенсійного забезпечення, який би адекватно

реагував на економічну ситуацію в країні. Насамперед це стосується впровадження поряд з солідарною системою виплат із накопичувального фонду. Це, в свою чергу, залежить від подолання дефіциту Пенсійного фонду, збалансованості економічної ситуації в Україні. З огляду на це важливо проаналізувати і особливості пенсійних правовідносин, які виникатимуть внаслідок функціонування накопичувальної системи.

Правова природа накопичувального пенсійного забезпечення є подвійною: воно може носити характер обов'язкового пенсійного страхування, а може ґрунтуватись на началах диспозитивності та добровільності. Вважаємо, що такий подвійний законодавчий стандарт вносить невизначеність у саму пенсійну структуру, а також у механізм практичної реалізації положень Закону про накопичувальну систему. Для подолання такої ситуації доцільним видається переведення накопичувальних пенсійних виплат у систему добровільного страхування, що власне дасть змогу запрацювати цьому рівню пенсійної системи. Тому і правовідносини у накопичувальній системі будуть позбавлені примусового характеру, а виникатимуть виключно на добровільній основі. Накопичувальні пенсійні системи діють у багатьох країнах, проте, частіше за все, не як обов'язкові, а як добровільні. Вважаємо, що система добровільного пенсійного страхування виконує двояку функцію, по-перше, розповсюджується на громадян, які не підлягають обов'язковому страхуванню, і, по-друге, є додатковим страхуванням осіб, які підлягають обов'язковому страхуванню. Відповідно пенсійні правовідносини у накопичувальній системі забезпечуватимуть додаткові пенсійні надходження для застрахованих осіб. У промислово розвинутих країнах сьогодні спостерігається тенденція до зниження загального рівня обов'язкового соціального забезпечення і більш широкому використанню корпоративних пенсійних систем, що фінансуються роботодавцем [35, с.20]. Ряд заходів по легалізації добровільних форм соціального страхування був вжитий і в Росії. Однак, як зазначає М.Л. Захаров, вони не носять системного характеру і вичерпуються

законодавством по недержавні пенсійні фонди і окремими нормами про медичне страхування [36, с.410]. За соціально-юридичною природою правовідносини по виплаті накопичувальної частини пенсії є не страховими відносинами в системі соціального страхування, а правовідносинами по особистому (комерційному) забезпеченню, яке повинне здійснюватись на добровільній основі, що відповідатиме їх цільовому призначенню. Пов'язується це з тим, що системоутворюючим принципом побудови обов'язкового соціального страхування є соціальна солідарність застрахованих осіб, яка виражається, перед усім, у так званому «договорі поколінь», що концентрує в собі публічні інтереси всіх застрахованих осіб і обумовлює поточне фінансування виплати призначених пенсій за рахунок страхових внесків, сплачених за осіб, які переходять в категорію пенсіонерів [37, с.330].

Висновки. Пенсійне страхування в системі соціального захисту населення відіграє ключову роль. В період соціально-економічних реформ, коли загострюються різні соціальні проблеми, особливо актуальною постає проблема фінансування всіх видів соціального забезпечення, і насамперед пенсій. З огляду на це, пенсійні правовідносини сьогодні перебувають у динамічному стані, зазнають і будуть зазнавати в подальшому трансформацій. На сьогоднішній день слід вести мову не лише про нові види пенсійного забезпечення, але і про розширення кола осіб, суб'єктів, що потребують пенсійного забезпечення. При цьому потенційним напрямом розвитку моделі пенсійних правовідносин є подальше зближення їх приватних і публічних начал. На даний момент вже діють норми законодавства про недержавне пенсійне забезпечення, які регулюють відносини з участю недержавних пенсійних фондів, у перспективі почне діяти накопичувальна система, які будуються на добровільних накопичувальних засадах пенсійного забезпечення. Очевидно, що зазнають змін правовідносини у солідарній системі, насамперед в частині підвищення пенсійного віку, коригування розмірів пенсій тощо.

В умовах функціонування сучасної системи пенсійного страхування роль і призначення пенсійних правовідносин прямо обумовлена самою природою соціального страхування: розподілі пенсійних ризиків між всіма його суб'єктами, накопиченні пенсійного капіталу, і при настанні вказаних ризиків – повного та своєчасного фінансування пенсійних виплат. Для вирішення таких завдань і існують конкретні види пенсійних правовідносин.

До особливостей пенсійних правовідносин сучасного періоду можна віднести: періодичність, тривалість, в більшості випадках довічність правовідносин; персоніфікація (індивідуалізація); наявність особливих підстав виникнення, зміни, припинення; специфічний суб'єктний склад та зміст; тісний взаємозв'язок із процедурними правовідносинами.

Пенсійні правовідносини можна визначити як врегульовані нормами права соціального забезпечення майнові відносини, які виникають при настанні страхових або інших визначених законом випадків для матеріального забезпечення громадян (або членів їх сімей) на умовах, визначених законом або договором, за рахунок спеціальних страхових фондів.

Особливої уваги потребує питання врегулювання пенсійних правовідносин у накопичувальній системі. Вважаємо, вони є не страховими відносинами в системі соціального страхування, а правовідносинами по особистиму (комерційному) забезпеченню, яке повинне здійснюватись на добровільній основі.

Література:

1. *Андреев В.С.* Правоотношения по государственному социальному страхованию в СССР. – М.: Издат. МГУ, 1964. – 64 с.
2. *Ачаркан В.А.* Государственные пенсии. – М.: Юрид лит., 1967. – 168 с.

3. *Зайкин А.Д.* Правоотношения по пенсионному обеспечению. – М.: Издат. Московского ун-та, 1974. – 192 с.
4. *Захаров М.Л.* Советское пенсионное право / М.: Юрид. лит., 1974 – 432 с.
5. *Иванова Р.И.* Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 176 с.
6. *Тарасова В.А.* Юридические факты в области пенсионного обеспечения. – М.: Издат. Московского ун-та, 1974. – 110 с.
7. *Фогель Я.М.* Право на пенсию и его гарантии. – М.: Юрид. лит., 1972. – 180 с.
8. *Андріїв В.М.* Про перспективи реформування пенсійної системи / Андріїв В.М. // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. Науково-практичний збірник. – 1999. - №2. – С.66-68.
9. *Болотіна Н.Б.* Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні. - К.: Знання. 2005. – 615 с.
10. *Болотіна Н.Б.* Право соціального захисту України: Навч. посібник. – К.: Знання, 2005. – 381 с.
11. *Бойко М.Д.* Право пенсійного забезпечення в Україні: Навчальний посібник. – вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Атіка, 2006. – 356 с.
12. *Право соціального забезпечення: Підр. для студ. вищ. навч. закл. / П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, С.М. Синчук та ін./ За ред. П.Д. Пилипенка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. – 504 с.*
13. *Прилипко С.* Право на пенсійне забезпечення та його реалізація в умовах ринкової економіки / Прилипко С. // Право України. – 2003. - №2. – С.45-48.
14. *Стаховська Н.М.* Відносини у праві соціального забезпечення: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.05. – К., 2000. – 203 с.

15. *Сташків Б.* Пенсія як об'єкт правовідносин в соціальному забезпеченні / Сташків Б. // Право України.-1998.-№11.- С.91.
16. *Сташків Б.І.* Теорія права соціального забезпечення: Навч. посібник. – К.: Знання, 2005. – 405 с.
17. *Сирота І.М.* Право соціального забезпечення в Україні: учебник. Изд. третье, перераб. и доп. – Х.: Одиссей, 2002. – 384 с.
18. *Сирота І.М.* Право пенсійного забезпечення в Україні: курс лекцій. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 288 с.
19. *Право соціального забезпечення* / Под ред. проф. Гусова К.Н. – М.: Проспект, 2002. – 328 с.
20. *Захаров М.Л., Тучкова Э.Г.* Право соціального забезпечення. – М., 2001. – 560 с.
21. *Лушникова М.В., Лушников А.М.* Курс права соціального забезпечення. – М.: ЗАО Юстицинформ, 2008. – 600 с.
22. *Право соціального забезпечення* / Под ред. Е.Е. Мачульской. – М.: Книжный мир, 1998. – 240 с.
23. *Андреев В.С.* Право соціального забезпечення в СССР: Учебник. – М.: Юрид. лит., 1987. – 352 с.
24. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 3 липня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. - №49-51. – Ст.376.
25. *Кузьмина Т.М.* Советское право соціального забезпечення. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1982. – 127 с.
26. *Сивак С.М.* Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні: Дис... канд.. юрид. наук: 12.00.05. – Львів, 1999. – 170 с.
27. *Иванова Р.И.* Социальное обеспечение в государственно организованном обществе: генезис, развитие и функционирование. – Автореф. дис.д.ю.н. – М., 1987.

28. *Пашерстник А.Е.* Правовые вопросы вознаграждения за труд рабочих и служащих. – М.: Издательство АН СССР, 1949. – 352 с.

29. *Кузьмина Т.М.* Советское право социального обеспечения. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1982. – 127 с.

30. Закон України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам» від 18.05.2004 р. // Офіційний вісник України. – 2004. - №24. – Ст.1579.

31. Основы законодательства Украины про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14 січня 1998 року // відомості верховної ради України . – 1998. - №23. – Ст.121.

32. *Гущин И.В.* Советское право социального обеспечения: вопросы теории. – Минск, 1982. – 176 с.

33. *Васильева Ю.В.* Основания для дифференцирования правового регулирования пенсионных отношений / Васильева Ю.В. // Правоведение. – 1998. - №3. – С.24-30.

34. Закон України “Про недержавне пенсійне забезпечення” від 9 липня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003.- №47-48. - Ст.372.

35. *Роик В.Д.* Формирование института негосударственных пенсий: концептуальные предложения / Роик В.Д. // Пенсионные деньги. – 2006. - №1-2.

36. *Захаров М.Л.* Россия прощается с обязательным социальным страхованием / Захаров М.Л. // Новый Трудовой кодекс Российской Федерации и проблемы его применения. – М., 2004.

37. *Воронин Ю.В.* Актуальне проблеми розвитку пенсiонного законодавства / Ю.В. Воронин // Право человека на жизнь и гарантии его реализации в сфере труда и социального обеспечения. Материалы Международной научно-практической конференции / Под ред. К.Н. Гусова. – М.: Проспект, 2008.

